

РАЗГОВОРНАТА РЕЧ И ЕЗИКОВАТА КУЛТУРА

Ако в даден текст, характеризиращ се с особеностите на разговорната реч, постепенно започнем да заменяме употребената лексика с нейни съответствия от сферата на народните говори или на жаргона, постепенно нивото на разговорната реч, съотнесено спрямо нормата, ще започне да се снижава. Еквивалентът в текста на лексика, присъща на друг тип система, постепенно ще разгражда, "ще разрежда" съдържанието на разговорната реч, докато постепенно се натрупа "критична маса" лексика от друг тип, която в крайна сметка ще доведе до качествено ново съдържание на изходния текст. В зависимост от степента на застъпеност на книжовната езикова норма разговорната реч може да се доближава или отдалечава от нея. И понеже разговорната реч в най-голяма степен допуска свободна употреба на разнородна лексика, главното условие да не се излиза извън рамките на нейната специфика е прецизното боравене както с лексикалния фонд на езика, така и със системата от правила, които уреждат неговия нормативен характер. Кои са по-фрапиращите отклонения, които могат да повлияят на разговорната реч да слезе в по-долен регистър?

1. Замяната на окончанието за сегашно време на глаголните форми от I и II спрежение в 1 л. мн. ч. по аналогия с окончанието на глаголите от III спрежение: /говориме/, /пишеме/, /работиме/ вм. /говорим/, /пишем/, /работим/.¹

2. Изговорът на глаголните форми за аорист в 1 л. ед. ч. и 1 л. мн. ч. с -ях, вм. с -ох: /дадох/, /дадохме/, /реках/, /рекахме/ вм. /дадох/, /дадохме/, /рекох/, /рекохме/.

3. Изговор на определителния член при съществителните имена от мъжки род под ударение с -а вм. с -ъ: /брега/, /ден'а/, вм. /брегъ/, /ден'ъ/. Аналогичен е и случаят с неправилния изговор на глаголните форми в 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. от I и II спрежение в сегашно време, както и в глаголните времена, които включват в състава си формата за сегашно време - /благодар'а/, /сп'а/, /чета/ вм. /благодар'ъ/, /сп'ъ/, /четъ/.

4. Неправилна замяна на един окончания с други: "Филмовите /вм. филмите/, които дават през седмицата, не са интересни". Субституцията на бройна форма с обикновена при неодушевените предмети, животните и растенията също прави изказа тромав и допринася за снижаване на стила: "В кошарата преспаха десет волове /вм. вола/ и четири бикове /вм. бика/, а пред нея - шест коне /вм. коня/".

5. Докато за апокопата като фонетично явление може да се каже, че има място в разговорната реч /дъх/, /радос/, /страс/, /шес/, то афрезата и синкопата могат да му придадат ярко диалектна окраска: /леп/ вм. /кл'ап/, /сички/ вм. /щсички/, /убаво/ вм. /хубаво/, /џана/ вм. /хвана/, /ваша/ вм. /вашата/, /дреп/ вм. /дрехи/, /џпология/ вм. /џиллогия/. Същата роля играе и йотацията като протетично и епентетично явление - /йагне/, /йутре/, /зайем/, както и дисимилиацията и силабичната дисимиляция: /нохти/, /повна/, /тевно/, /орденосец/.

Разбира се, всяко от посочените отклонения от нормите на книжовния език само за себе си не може да повлияе и измени съществено характера на разговорната реч. И ако в художествената реч понякога те са допустими, за да се прибавят допълнителни штрихи към портрета на даден персонаж /най-често чрез собствената му реч/, груповото им присъствие или присъствието на част от тях в разговорната реч може да се окаже достатъчно, за да доведе до нейното снижаване по посока на просторечното. Така че отклонения от изискванията на книжовната норма в разговорната реч са допустими, но това може да стане само чрез прецизен подбор на изразните средства и най-вече с мйра.

От друга страна, тъй като разговорната реч се гради с разпобразна лексика, в това число и от словното богатство на народните говори, тайните езици и жаргона, тази реч може да се окаже място, където на основата на метафоричен или друг пренос се реализират думи със семантика, твърде различна от утвърдената в езиковата практика на книжовния език. Така например в "Български тълковен речник"² /или БТР/ глаголят бъркам е представен със следните значения: 1/ пипам, ровя, бърникам; 2/ разнествам; 3/ побърквам, развалям, разстройвам, преча; 4/ греша. Едно от тях, дори и частично, не се покрива със значението 'засяга', с което формата за 3 л. ед. ч. сегашно време се среща в разговорната реч: "Мен това какво ме бърка!". Аналогичен е и случаят с формата за

3 л. ед. ч. сегашно време на глагола говоря. В БТР той е представен с четири значения и нито едно от тях не дублира новото значение 'показва, означава, значи', с което говори се употребява в разговорната реч: "А това говори, че нататък ще бъде трудно". Пак според БТР семантичният обхват на глагола навивам включва три значения: 1/ чрез въртене събирам на едно; намотавам; 2/ чрез въртене стягам пружини, които задвижват известен механизъм; курдисвам; 3/ вкарвам чрез въртене; завивам. Отново нито едно от тях дори частично не съвпада със значението 'убеждавам', с което глаголът се среща в разговорната реч: "Да знаеш само от колко време го навивам да я купи!". В аорист освен посоченото значение този глагол развива и близкото до него допълнително значение 'съгласих се' - "Навих се да я купя". Глаголът викам в БТР е представен със седем значения и нито едно от тях не покрива новото значение 'казвам', с което този глагол се използва в разговорната реч. Подобна семантична трансформация трудно може да се извърши в по-високите речеве стилове, защото те не допускат такава свободна употреба на разнородна лексика, а и колкото по-висок е стилът, необходимо е да се използва лексика по-стандартна и с максимално точна семантика. Така че разговорната реч се оказва онази необходимата естествена среда, шпатораторът, в който може да се осъществи промяната в семантиката на думата. По всяка вероятност такъв е бил моделът за промяна в семантиката на лексиката и в старобългарски и среднобългарски, още повече че приписките към паметниците по документален път потвърждават наличието на различия между езика на паметниците като канон и говоримия народен език като реална езикова практика. Известно е, че в паметниците значението на стб. *горѧ* е 'планина', а на стб. *врѣгѣ* 'хълм, възвишение'. Едва в много по-късни периоди от развоя на езика те се появяват с днешните си значения 'самите дървета от планинския масив' /за *горѧ* / и 'място, земя край вода, крайбрежие' /за *врѣгѣ* /. В старобългарски и среднобългарски *вѣна* е с три значения: 1/ 'причина', 2/ 'предлог' и 3/ 'провинение, виновност, отговорност за лоша постъпка', като по това време е традиционна употребата на лексемата с първите две значения, които се явяват основни, и е съвсем спорадична - с третото си значение.³ Едва към края на XIX в. окончателно се налага като основно значението 'провинение, отговорност за лоша постъпка', което в старобългарски и среднобългарски е пе-

риферно, а първите две значения, които тогава са основни, през новобългарския период от развоја на езика постепенно се поемат от други думи. Съвсем логично е да се предположи, че новозародилиците се значения първо са били "пуснати в употреба", "проиграни" в разговорната практика и едва след като са получили широко разпространение, едва след като тотално са се наложили в системата на езика и по степен на разпространение са се изравнили със семантиката на канонизираната лексика, едва тогава те влизат в нормативната система на езика на паметниците като напълно равноправни членове на лексикално-семантичната система на българския език. Нещо повече - по степен на разпространение, по степен на познатост лексиката с нова семантика в някои отношения е превъзхождала използваната в езика на паметниците лексика, при част от която пък се наблюдава обратната тенденция - да се архаизира. Така принципът на пулсацията, характерен за цялата природа, се долавя ясно и в системата на езика. Успоредно с тенденцията една лексема да разширява своя семантичен обем, като развива нови значения, съществува и втора, обратна тенденция - стесняване на семантичната структура и оттук - ограничаване на нейната употреба. В повечето случаи и двете тенденции водят до еднакъв резултат - промяна в семантиката на думата и поява на нейно ново значение.

Поради своята специфика разговорната реч е еднакво далеч и от книжовната нормативна система, и от просторечното, т.е. тя е универсална езикова среда, в която свободно се реализират елементи както от народните говори, така и от системата на нормативния книжовен език. За този универсален характер на разговорната реч допринасят и някои социолингвистични фактори. През последните четири десетилетия неоправдано се снижи стилът на официалното общуване. Много по-широки слоеве от населението получиха образование, а оттук и възможността активно да се включат в структурите и живота на различните културни институции. Количествените натрупвания доведоха до качествени изменения, но не в желанния позитивен план. Мнозинството от тези слоеве не се отличаваха с необходимата езикова култура и неусетно подменяше кодифицираната книжовна реч с разговорна. Книжовната реч снижи свой стил и границата между нея и разговорната реч постепенно избледня. В крайна сметка при някои думи са натрупа "критична маса" нова семантика, която, веднъж вече утвърдила се в разговорната реч, "проби" нормата и влезе в активна

официална употреба. Глаголите вземам и гледам, които наред с основните значения 'поемам нещо в ръце, в уста и пр.' /за вземам/ и 'насочвам поглед, за да видя нещо, насочвам очи към нещо' /за гледам/ в хода на естествения езиков развой са развили в книжовния език /вж. БТР/ и допълнителните 'купувам' за вземам и 'грижа се, бдя над някого' за гледам. Този факт само потвърждава направените вече изводи. По всичко личи, че именно разговорната реч със своята специфика представлява онази идеална езикова среда, в която по различни причини дадена дума може да промени своята семантика или да развие съвсем ново значение, без това ни най-малко да се отрази на самата система на разговорната реч. Нещо повече – подобни промени са необходимо условие за нейното съществуване. Разширяването на ареала на разпространение на новата семантика само потвърждава нейната жизненост и е въпрос на време кога тази семантика ще влезе в официална употреба в по-високия регистър – книжовната реч.

Л И Т Е Р А Т У Р А

1. Примерите, които използвам в статията, са засвидетелствувани в гр. Благоевград през 1989-1990 г.
2. Български тълковен речник. С., 1976.
3. Д. Ивандова-Мирчева. Стесняване на семантичната структура на думата като исторически процес, -ИИБЕ, 1964.